

ÜLVİYYƏ NƏSİROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Odlar Yurdu Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏR ARASINDA ƏLAQƏ

Açar sözlər : sintaktik, söz birləşmələri, forma və məzmun

Ключевые слова : синтаксический, словосочетания, форма и контекст

Key words: syntactical, word combinations, form and context

Sintaksisin əsas vahidləri söz birləşmələri, cümlə və sintaktik bütövlərdir. Sintaktik bütöv cümlələrdə, cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Sintaktik bütövlərin necə yarandığı, cümlələrin bir-biri ilə necə və hansı vasitələrlə bağlandığı, mətnin necə qurulduğu sintaktik bütövlər bəhsində öyrənilir.

Hər bir nitq vahidinin forma və məzmun vəhdəti əsasında qurulduğunu bilirik. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə cümləyə, söz birləşməsinə, sintaktik bütövlərə də aiddir. Sözlər də söz birləşməsi və cümlə daxilində bir-biri ilə iki cəhətdən bağlı olur: məna (semantik) cəhətdən, qrammatik (sintaktik) cəhətdən. Başqa sözlə desək, söz birləşməsinə və cümləni təşkil edən sözlər arasında həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlılıq olur.

Sözlər arasında məna əlaqəsi dedikdə, sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantika nəzərdə tutulur. Məna əlaqəsi obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrlə onların müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri arasındakı real əlaqələrdən yaranır. Məsələn: at qaçır, maşın səslənir, traktor yeri şumlayır – cümlələrinin hər biri leksik semantikasına görə fərqli məna ifadə edir. Lakin bunlar ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə eyni cümlələrdir, hamısında əşya ilə onun hərəkəti ifadə olunmuşdur.

Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənalar birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu, hüdudsuz olduğu halda ümumiləşmiş yəni qrammatik məna əlaqələri məhduddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Predikativ əlaqə. B u əlaqə əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqəni bildirir. Məsələn:

külək əsir-the wind is blowing;

sən işləyirsən-you are working;

biz oxuyuruq-we are reading.

Bu əlaqə söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir.

2. Atributiv əlaqə. Bu əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqəni ifadə edir. Məsələn:

Daş divar – a stone wall;

Yaxşı adam – a good man;

Çoxlu kitab – a lot of books.

Atributiv əlaqə özünü təyinlə təyinlənən arasında göstərir, cümləyə ismi birləşmə şəklində daxil olur:

Təyin+mübtəda

Təyin+tamamlıq

Təyin+zərflik

Təyin+xəbər

3. Obyekt əlaqəsi. Bu əlaqə hərəkətlə onun obyektı arasındakı əlaqələri ifadə edir. Obyekt dedikdə həm müstəqim (ismin təsirlik halı ilə ifadə olunan), həm də qeyri-müstəqim (ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları ifadə olunan) obyektlər nəzərdə tutulur. Məsələn:

Kitabı oxumaq – to read a book;

Dənizə baxmaq – to look at the sea;

Səndən soruşmaq – to ask you.

Obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə özünü göstərir. Söz birləşməsi tərkibində tərəflər bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda isə müstəqim obyekt bildirən sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə, qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlər isə həmin feli, həm də ismi xəbərlə əlaqələnir və cümlədə tamamlıq vəzifəsində işləyir.

4. Relyativ (zərfi əlaqə). Məna əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun tərz, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və çoxplanlılığı ilə seçilir. Məsələn:

Çox sevinmək, şad olmaq – to be glad very much;

Səhərəcən gözləmək – to wait till the evening;

Cümlələrdə isə:

O səni görəndə çox şad olur – he is very glad when he sees you.

Səhərəcən səni gözləyəcəyik – we'll wait you till the morning.

Relyativ əlaqə özünü zərfləklə feli və ismi xəbər arasında göstərir. Söz birləşmələrində tərəflər birlikdə mürəkkəb üzv kimi təhlil edilir.

Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasındakı əlaqənin ikincisini qrammatik əlaqələr təşkil edir. Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana çəkilir. Qrammatik əlaqə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir: Tural, maşın, park, sürmək sözlərinin cümlə şəkilinə düşməsi, bitkin bir fikir ifadə etməsi üçün maşın sözünün təsirlik, park sözünün yönlük hal şəkilçisi, sürmək felinin zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi lazımdır. Məsələn:

Tural maşını parka sürdü.

Tural drove the car to the park.

Müasir Azərbaycan dilində də qrammatik məna sözün formal elementlərinin, şəkilçilərinin, köməkçi sözlərin, köməkçi vasitələrin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik məna sözün əsas (leksik) mənasına sonradan əlavə edilir.

Qrammatik məna sözdüzəldici və söz dəyişdirici şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunan qrammatik məna gərginlik, biçin-çi sözlərində qrammatik məna -lik və -çi isim düzəldən şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur. Sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunmuş qrammatik mənaya diqqət yetirək: kitab-lar, uşaq-lar bu sözlərdəki -lar şəkilçisi sözdəyişdirici şəkilçidir. Eyni tipli sözlər bir qrupda ümumiləşməklə qrammatik məna baxımından mücərrədləşir. Konkret desək onların qrammatik mənaları sözlərdə mücərrədləşir. Məsələn, isimlər hal, kəmiyyət, məsubiyyət və s. qrammatik mənaların daşıyıcılarıdır.

Bu qrammatik mənalar məhz isimlərdə mücərrədləşir. Qrammatik mənənin mücərrədləşməsinə apstraksiya da deyilir. Qrammatik mücərrədlik leksik mənada yox, qrammatik mənada təzahül edir, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Ona görə də qrammatik məna, qrammatik mücərrədləşmə məfhum bildirmir və bu xüsusiyyətlərinə görə də sözün leksik mənasından fərqlənir. Ümumiləşdirmə, mücərrədləşmə sözün qrammatik mənası ilə bağlıdır. Qrammatik məna fərdi mənaya malik olan sözləri ümumiləşdirməklə mücərrədləşdirir. Məsələn, nənə, baba, əmi, dayı, oğlan, qardaş və s. sözlər müstəqil leksik mənalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin bunların hamısının qrammatik mənası isimdir və isimə məxsus qrammatik kateqoriyaları daşımasıdır.

Sözün leksik və qrammatik mənaları arasında olan fərqləri belə ümumiləşdirmək olar:

a) Leksik (lüğəvi) məna sözün fərdi mənasıdır. Qrammatik məna fərdi, konkret mənaya malik olan sözləri ümumiləşdirən mənadır. Məsələn: “kitab, dəftər, qələm” sözlərinin hər birinin təklidə ifadə etdiyi mənəni leksik məna kimi başa düşmək lazımdır. Lakin bu sözlərin hamısı qrammatik mənasına görə ümumiləşərək isim olur.

Sözün leksik mənası qrammatik və fərdi olmaqla yanaşı, həm də ümumidir. Məsələn: alma, armud və s. sözlər həm konkret, fərdi mənaları bildirir, həm də eynicinsli varlıqların (alma, armud...) adını bildirməklə ümumi olur.

Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal-hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İbtidai dövrlərdə cəmiyyət üzvləri arasında bəsit hüquq bərabərliyi olduğu kimi, cümləni təşkil edən bəzi sözlər arasında da tabesizlik, hüquq bərabərliyi olur. Cəmiyyətdə

quldarlıq quruluşundan başlayaraq ağa-qul münasibətləri, hazırkı dövrdə rəhbər və ona tabe işçilər qrupu formalaşdığı kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqələr də əsas və asılı tərəflərin əlaqəsinə əsaslanır. Onu gülə-gülə, mehribanlıqla qarşılaşdılar cümləsində gülə-gülə, mehribanlıqla sözləri bərabərhüquqlu sözlər olub tabesizlik yolu ilə əlaqələnmişlər. Lakin bu sözlər başqa bir sözə - qarşılaşdılar sözünə eyni dərəcədə tabe olmuş, yanaşma yolu ilə həmin sözdən asılı vəziyyətə düşmüşlər. Buna görə də qrammatik (sintaktik) əlaqələr iki növə ayrılır:

1. Tabesizlik əlaqəsi;
2. Tabelilik əlaqəsi.

Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir.

Həmcins üzvlər cümlə strukturunda həlledici rola malik deyil və yalnız kəmiyyət dəyişikliyi ilə informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də eyni vasitələrlə (intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə) əlaqələnir. ;

Avtobus sürətlə gedir, yol qısaldır, şəhər yaxınlaşırdı. (Ə.Vəliyev)

Sadə cümlənin bərabərhüquqlu (həmcins) üzvləri cümlə daxilində başqa bir sözə tabe olur, tabelilik əlaqəsi üzrə başqa bir sözə bağlanır. Məsələn:

Onlar xeyir-bərəkətdir, kökdür, kötükdür. (S.Əhmədov)

Qrammatik əlaqənin bu növünün - tabelilik əlaqəsinin dildə daha böyük rolu vardır. Xəbər mübtəda ilə, tamamlıq və zərflik xəbərlə, təyin təyinlənənlə tabelilik yolu ilə əlaqələnir. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə tabelilik əsasında bağlanır. Ümumən cümlənin strukturu tabelilik əlaqəsinə əsaslanır. Tabelilik əlaqəsi iki tərəfi, iki komponenti birləşdirir.

Sözlər tabelilik yolu ilə əlaqələnərək iki cür birləşmə əmələ gətirir: predikativ birləşmələr, qeyri-predikativ birləşmələr.

Predikativ birləşmələr xəbərin iştirakı ilə yaranan birləşmələrdir. Burada, başlıca olaraq, cümlənin mübtəda - xəbər əlaqəsi nəzərdə olmadan qurulan birləşmələrdir.

Məsələn: Onlar qapını döyəndə usta Rəhim şirin yuxuda idi (Mir Cəlal) - cümləsində onlar qapını döyəndə, usta Rəhim birləşmələri qeyri-predikativ birləşmələrdir. Bunlar müasir söz birləşməsi təliminə uyğun birləşmələrdir və sintaksisdə "söz birləşməsi" dedikdə bu cür birləşmələr nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin üç üsulu vardır: yanaşma, uzlaşma və idarə.

Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası və intonasiya əsasında qurulur. Asılı tərəf əvvəl, əsas tərəf sonra işlənir. Asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır və tabe olur. Məsələn:

Yaşıl yamac, uca çinar birləşmələrində yaşıl, uca sözləri asılı tərəf, yamac, çinar sözləri əsas tərəfdir; yaşıl və uca sözləri hal və mənsubiyyət şəkilçilərinə ehtiyac olmadan əsas tərəfə yanaşaraq ona tabe olmuşdur.

Mərmər abidələr, tökmə heykəllər

Bəzəkdir hər böyük, kiçik şəhərə (S.Vurğun) - misralarında mərmər abidələr, tökmə heykəllər, böyük şəhər, kiçik şəhər birləşmələri yanaşma üsulu ilə yaranmışdır.

Bu misallarda bulaq və hadisə sözləri əsas tərəf, qalan sözlər asılı tərəfdir. Asılı tərəflərin hamısı birbaşa əsas tərəfə tabe olmuşdu

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feli sabit söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun. XIV c. Bakı, 1960, s.71-82.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1978, s.176.
3. Budaqova Z.İ. Birinci tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. XIV c. Bakı, 1960, s.59-70.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970.
5. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, 1980.
6. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, Yazıçı, 1985.
7. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
8. Qurbanov. A.M. Ümumi dilçilik. I c. Bakı, Maarif, 1989, s.568, II c. s.556

U.Nasirova

Relation between words and word combinations in Azerbaijan and English languages Summary

We know that speech units are connected with forms and context. When we speak about the notion of meaning we must take not only lexico - semantics , but also generalized grammatical semantics into consideration. Grammatical meaning appears in the result of changing of changing of words from syntactical relation and from morphological point of view

As modern language develops the borrowing words and word combinations from European origin are growing. These words and word combinations are used according to the phonetic, lexical and grammatical norms of the language. In the past there were a lot of borrowed words in our language, but now they are replaced with national words. The Azerbaijan language is one of the richest language in the world and as a result of it the new expressions and word combinations and proverbs appear in our language. It means that Azerbaijan has become famous for its linguistic success in the world. We can also find the differences and similar features of words and word combinations and analyses of syntagms by typological and linguistic point of view in this article. Besides them, the theoretical thought on the translation of word combinations and their comparative teaching can be very useful for the development of linguistics.

У. Насирова

**Связь между словами и словосочетаниями в Азербайджанском и
английском языках**

Резюме

Мы знаем, что единицы речи связаны с формой и содержанием. Говоря о концепции значения, мы должны принимать во внимание не только лексическую семантику, но также и грамматическую семантику. При развитии современного языка также увеличивается количество слов и словосочетаний европейского происхождения. Эти слова и словосочетания используются в соответствии с фонетическими, лексическими и грамматическими нормами языка. Раньше в нашем языке было много заимствованных слов, однако сейчас они заменяются национальными словами. Это означает, что азербайджанская лингвистика стала популярной своими достижениями. В этой статье мы также можем встретить схожие и разные особенности слов и словосочетаний с типологической и лингвистической точки зрения. Помимо этого, изучение словосочетаний с теоретической и сравнительной точки зрения очень важно для развития лингвистики.

Rəyçi: Səadət Abdurəhmanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent